शुद्धिकौमुदी

पाठः १६ - १९.०८.२०१७

विभक्त्यादयः

© All the content in these slides is the intellectual property of Vyoma Linguistic Labs Foundation.
Replication/reuse in any form without express written permission from the organisation is prohibited.

विभक्त्यादयः

४७. **अन्नदाता** सुखी भव ।

‘अन्नदातः’ इति प्रयोगः वरम् । अन्नदातारम् उद्दिश्य उच्यमानं वचनम् एतत् । अतः ‘अन्नदातृ’शब्दस्य सम्बोधनम् अत्र प्रयोक्तव्यम् । अन्नदातृशब्दस्य सम्बोधनरूपम् ‘अन्नदातः’ इति । विसर्गः तत्र श्रूयते । लौकिकाः संस्कृतम् अजानानाः (संस्कृतं किञ्चित् जानन्तः अपि शब्दरूपाणि, प्रक्रियां वा अजानानाः) एतादृशान् प्रयोगान् कुर्वन्ति । यदि ‘अन्नदाता सुखी भव’ इत्येतदपि समर्थनीयम् एव इति तीव्रेच्छा तर्हि – ‘अन्नस्य दानकर्ता, त्वं सुखी भव’ व्याख्यानेन सन्तुष्यताम् ।

विभक्त्यादयः

४८. शिवरामः **स्नातककक्ष्यायाम्** उत्तीर्णः ।

'स्नातककक्ष्याम्' इति प्रयोगः प्रशस्ततरः । 'उत्तीर्णः' इत्यत्र उदुपसर्गपूर्वकात् तरणार्थकात् तॄधातोः क्तप्रत्ययः । उदुपसर्गपूर्वकः तरतिः सकर्मकः । तस्य कर्म भवति कक्ष्या । अतः कक्ष्यायाः द्वितीया एव स्यात् । यदि सप्तमी प्रयुज्येत तर्हि कक्ष्यायाः अधिकरणता एव स्यत् । तदानीं कर्मत्वम् अन्यस्य स्यात् । वक्त्रा तु कक्ष्यायाः एव उत्तरणम् इष्यते । अतः 'कक्ष्यायाम्' इति द्वितीया एव साध्वी । यदि कक्ष्यायाः अधिकरणता एव इष्यते तर्हि 'स्नातककक्ष्यायाम् उत्तीर्णता प्राप्ता अस्ति' इति उच्यताम् । अथवा 'शिवरामः स्नातकपदवीं प्राप्तवान् अस्ति' इति वा उच्यताम् ।

विभक्त्यादयः

४९. बालकः चित्रे **वर्णं** लिम्पति ।

‘वर्णम्’ इति द्वितीया अयुक्ता । ‘**वर्णेन**’ इति तृतीयान्तं प्रयोक्तव्यम् । लिम्पतेः प्रयोगे कर्ता बालकः । चित्रम् एव कर्म । कर्मणः द्वितीया । अतः ‘बालकः चित्रं लिम्पति’ इति वाक्यम् । लेपनक्रियायां वर्णस्य साधनत्वम् । तस्मात् तृतीया । अतः ‘वर्णेन’ इति तृतीयान्तपदस्य प्रयोगः साधुः ।

vyoma ॥वाचं धेनुमुपासीत॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

विभक्त्यादयः

५०. महान् वृक्षः **पर्वतशिखरात् अधः** अपतत् ।

'पर्वतशिखरस्य अधः' इति प्रयोगः साधुः । 'अधः' इत्येतत् अव्ययम् । अधरशब्दात् अस्तात्यर्थे 'असि'प्रत्ययः अधादेशश्च । 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' (२.३.२०) इति सूत्रेण पञ्चम्याः अपवादत्वेन षष्ठी । अतः, 'पर्वतशिखरस्य अधः' इति प्रयोगः साधुः । 'अत्र पतनम् उच्यते, अतः वियोगे अवधिभूतात् पञ्चमि साधुः' इति यदि उच्यते, तर्हि 'पर्वतशिखरात् अपतत्' इति प्रयुज्यताम् । अधरशब्दः निवार्यताम् । अधरशब्दः यदि प्रयुज्यते तर्हि षष्ठी प्रयोक्तव्या एव ।

विभक्त्यादयः

५१. भवतः **आगमनात् पञ्चभ्यः दिनेभ्यः पूर्वम्** एषा घटना घटिता ।

‘**आगमनस्य पञ्चभ्यः दिनेभ्यः पूर्वम्**’ इति प्रयोक्तव्यम् । ‘आगमन’शब्दोत्तरं पञ्चमी अस्थाने । पूर्वशब्दस्य दिग्वाचकत्वात् ‘अन्यारादित…’ (२.३.२.९) इति सूत्रेण पञ्चमी । (दिशि दृष्टः शब्दः दिक्शब्दः इति उक्तत्वात् कालवाचिनः अपि दिग्वाचकत्वव्यपदेशः) तस्मात् ’पञ्चभ्यः दिनेभ्यः’ इति पञ्चमी साध्वी । ‘पूर्व’शब्दस्य ’आगमन’शब्देन योगः तु नास्ति । अतः सम्बन्धार्थे षष्ठी । ‘आगमनस्य’ इति प्रयोगः । यदि अत्र पूर्वशब्दस्य योगः आगमनशब्देन इष्यते तदा तु ‘पञ्चभ्यः दिनेभ्यः’ इत्येतत् अनन्वितं तिष्ठेत् । अतः, आगमनशब्देन योगो नास्ति पूर्वशब्दस्य । अतः तस्मात् अपि पञ्चमी न ।

विभक्त्यादयः

---

५२. विद्या **प्राप्तजन्मनः मनुष्यस्य** मोक्षमार्गम् उपदिशति ।

‘प्राप्तजन्मनः मनुष्यस्य’ इति षष्ठी अस्थाने । ‘**प्राप्तजन्मानं मनुष्यम्**’ इति द्वितीयान्तं प्रयोक्तव्यम् । उपदिशतिः द्विकर्मकः । संस्कृते द्विकर्मकाः परिगणिताः – ‘दुह्याच्पच्दण्ड्....’ इति श्लोकेन । तेषु वदतिः (ब्रू) अपि अन्तर्भूतः । श्लोके उक्ताः, तदर्थकाः च धातवः द्विकर्मकाः । मोक्षमार्गः एकं कर्म । मनुष्यः अपरं कर्म । तस्मात् मनुष्यात् द्वितीया । ‘प्राप्तजन्मा’ इत्येतत् मनुष्यस्य विशेषणम् । अतः तस्मादपि द्वितीया । अतः ‘प्राप्तजन्मनं मनुष्यम्’ इति द्वितीयान्तः प्रयोगः शुद्धः ।

विभक्त्यादयः

५३. तिरुमलाम्बा**प्रभृतिनीनां** प्रशंसा सर्वैः क्रियते ।

‘प्रभृतिनीनाम्’ इति अपशब्दः । ‘**प्रभृतीनाम्**’ इति प्रयोक्तव्यम् । प्रभृतिशब्दः अनव्ययम्, अव्ययं चेति द्विधा । अव्ययस्य ‘आरभ्य’ इत्यर्थः । ‘अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः’ इति कालिदासप्रयोगः अत्र उदाहरणम् । अनव्ययस्य तदादयः अर्थाः । तच्च विशेषणम् । षष्ठीबहुवचने तु पुंसि, स्त्रियां, नपुंसके च समानं रूपम् ‘प्रभृतीनाम्’ इति । [‘नामि’(६.४.३) इति सूत्रेण दीर्घः] प्रभृतिशब्दः न इन्नन्तः । तस्मात् स्त्रियां प्रभृतिनी इति रूपं (प्रथमैकवचने) न । षष्ठ्यां प्रभृतिनीनाम् इति रूपम् अपि न ।

विभक्त्यादयः

५४. रामः पितुः आज्ञां **मस्तके** वहन् अरण्यं गतवान् ।

‘मस्तके’ इति सप्तम्यन्तम् अयुक्तम् । ‘**मस्तकेन**’ इति तृतीयान्तं साधु । यानस्य करणत्वं भवति संस्कृते ।

एतद्विषये चारुदेवशास्त्रिणः वदन्ति –

“न केवलं मुख्यं यानम्, अपि तु उपचरितयानभावाः अपि भावाः करणत्वेन व्यवह्रियन्ते, न तु व्यभिचारं सहन्ते । ‘स्कन्धेन भारं वहति’ इत्यत्र स्कन्धे यानत्वाध्यारोपणेन करणत्वमेव अभिप्रयन्ति, न कदाचित् अधिकरणत्वम् । तेन ‘स्कन्धे भारं वहति’ इति अपप्रयोगः” इति ।

विभक्त्यादयः

प्राचीनप्रयोगाः यथा –

- वहेदमित्रं **स्कन्धेन**....(पञ्चतन्त्रम्) ।
- ...हार**मुरसा** दधानम् । -(हर्षचरितम्)
- **मौलिना** पाण्डुरमुष्णीषमुद्वहता.... ।–(हर्षचरितम्)
- गामधास्यत् कथं नागः **मृणालमृदुभिः फणैः** । -(कुमार.६.६८)
- **अङ्केना**दाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः । -(रामायणम् ६.५१.१९)

एतेषु उदाहरणेषु ये तृतीयान्ताः ते वस्तुतः अधिकरणभूताः एव । तथापि करणत्वविवक्षा, तस्मात् तृतीया च । विषयेऽस्मिन् चारुदेवशास्त्रिणां वाक्यम् इत्थम् –

"अत्रोदाहरणेषु गतिर्वा प्रापणं वा नार्थः, येन करणस्य अवकाशः स्यात् । धारणमेव तु सर्वत्र अभिप्रेयते । तेन अधिकरणत्वं प्राप्नोति । करणं चेह नितान्तमसत् । अधिकरणं च परमार्थसत् । तथापि करणत्वमेव विवक्षन्ति शिष्टाः" इति ।

तस्मात् 'मस्तकेन वहन्' इति तृतीयान्तमेव युक्तम् ।

विभक्त्यादयः

५५. सन्धिः, समासः **इत्यादिनाम्** अर्थः अध्यापकेन बोधितः ।

‘इत्यादिनाम्’ इति अपशब्दः । **‘इत्यादीनाम्’** इति प्रयोक्तव्यम् । इत्यादिशब्दः इकारान्तः । स्वरान्तानां षष्ठीबहुवचने ‘नामि’(६.४.३) इति सूत्रेण दीर्घः एव । अतः ‘इत्यादीनाम्’ इति रूपम् । [दकारोत्तरं दीर्घः (ईकारः)] हलन्तशब्दानां तु षष्ठीबहुवचने दीर्घस्य प्रसक्तिः नास्ति ।

५६. मया अरण्ये व्याघ्रः **चक्षुभ्यां** दृष्टः ।

‘चक्षुभ्याम्’ इति अपशब्दः । **‘चक्षुर्भ्याम्’** इति प्रयोक्तव्यम् । चक्षुश्शब्दः सकारान्तः । द्वितीयाद्विवचने चक्षुस्+भ्याम् इति स्थिते हश्परत्वात् सकारस्य रुत्वे ‘चक्षुर्भ्याम्’ इति रूपम् । रेफस्य लोपस्य प्रसक्तिः तु नास्ति, येन चक्षुभ्याम् इति रेफरहितं रूपं प्राप्येत ।

विभक्त्यादयः

५७. शाकुन्तलम् इंग्लीष् जर्मन् **इत्यादिभाषया** अनूदितम् अस्ति ।

‘इत्यादिभाषया’ इति एकवचनान्तप्रयोगः दुष्यति । **‘इत्यादिभिः भाषाभिः’** इति बहुवचनान्तप्रयोगः एव वरम् । इंग्लीषप्रभृतयः भाषाः सन्ति बह्व्यः । इत्यादिशब्देन ताः सर्वाः सङ्गृह्यन्ते । तस्मात् इत्यादिशब्दोत्तरं ‘भाषाभिः” इति तृतीयाबहुवचनान्तं युक्तम् । अतः ‘इत्यादिभिः भाषाभिः’ इति बहुवचनान्तप्रयोगः एव साधुः ।

विभक्त्यादयः

५८. **कर्णाटकाङ्ग्लसंस्कृतभाषया वा** उत्तरं लिखत ।

‘कर्णाटकभाषया, आङ्ग्लभाषया संस्कृतभाषया वा’ इति वक्तुम् इच्छति वक्ता । तेन समासः कृतः – ‘कर्णाटकाङ्ग्लसंस्कृतभाषया’ इति । कर्णाटकं च आङ्ग्लं च संस्कृतं च कर्णाटकांग्लसंस्कृतानि इति द्वन्द्वसमासः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते । तस्मात् ‘कर्णाटकभाषा, आङ्ग्लभाषा, संस्कृतभाषा च’ इति समुच्चयस्य भानं भवति । समस्तात् पदात् बहिः ‘वा’ शब्दं निवेश्य वक्ता इच्छति यत् तस्य अन्वयः समासगतेन एकैकेन अपि शब्देन भवतु इति । किन्तु ‘वा’ शब्दस्य तादृशं सामर्थ्यं नास्ति । तस्मात् अत्र समासः न उचितः ।

‘कर्णाटकभाषया, आङ्ग्लभाषया संस्कृतभाषया वा’ इति व्यस्तः एव प्रयोगः साधुः अत्र । (…भाषायाम् अनुवदत’ इति सप्तम्यन्तप्रयोगः अनुचितः इति तु पूर्वम् उक्तम् एव ।)

विभक्त्यादयः

५९. अध्यापकः **विद्यार्थिन्यः** आहूतवान् ।

'विद्यार्थिन्यः' इति प्रथमान्तम् अस्थाने । **'विद्यार्थिनीः'** इति द्वितीयान्तं रूपं प्रयोक्तव्यम् ।

विद्यार्थिनीशब्दः अत्र कर्म । कर्मणः द्वितीया । 'विद्यार्थिन्यः' इति तु प्रथमाबहुवचनान्तं रूपम् । 'विद्यार्थिनी'शब्दस्य द्वितीयाबहुवचनान्तं रूपं 'विद्यार्थिनीः' इति । तस्मात् तदेव रूपम् अत्र प्रयोक्तव्यम् । प्रथमाबहुवचनान्त-द्वितीयाबहुवचनान्तरूपयोः भेदस्य अज्ञानात् कदाचित् एतादृशाः प्रयोगाः क्रियन्ते ।

अन्यानि उदाहरणानि यथा –

अशुद्धम्	शुद्धम्
सः लेखन्यः क्रीतवान् ।	सः लेखनीः क्रीतवान् ।
सा अङ्कन्यः दत्तवती ।	सा अङ्कनीः दत्तवती ।
बालः भगिन्यः सूचितवान्	बालः भगिनीः सूचितवान् ।
रामः मातरः नमस्कृतवान् ।	रामः मातॄः नमस्कृतवान् ।
अध्यापकः चत्वारः बालिकाः बोधितवान् ।	अध्यापकः चतस्रः बालिकाः बोधितवान् ।

विभक्त्यादयः

६०. अहं **धर्मश्रीं** पठितवान् ।

‘धर्मश्रियम्’ इति प्रयोगः साधुः । ‘धर्मश्रीः’ कश्चन कथाग्रन्थः । ‘श्री’शब्दात् द्वितीयैकवचने ‘श्रियम्’ इति रूपम् । तस्मात् ‘धर्मश्रियम्’ इति प्रयोक्तव्यम् ।

‘धर्मश्री’ इति किञ्चन अव्युत्पन्नं नाम इति यदि प्रयोक्तुः आशयः तर्हि ‘धर्मश्रीम्’ इत्येतदपि समर्थनार्हं स्यात् । किन्तु ‘धर्म’पदं, ‘श्री’पदं च संस्कृतम् । समासवृत्त्या तयोः योगः । अतः ‘धर्मश्री’पदस्य व्युत्पन्नत्वकथने एव औचित्यम् ।

‘संज्ञापदानां केषाञ्चित् अव्युत्पन्नत्वं क्वचित् अङ्गीक्रियते । यथा – ‘सविता’ । एतेन पदेन काचित् बालिका निर्दिश्यते । यदि अत्र प्रकृतिप्रत्ययादिकं चिन्त्येत, तर्हि तस्य पदस्य ऋकारान्तता पुंस्त्वं च आपद्येत । तेन व्यवहारः दुश्शकः स्यात् । तस्मात् अत्र ‘सविता’ इति आकारान्तः कश्चन अव्युत्पन्नः शब्दः इति उच्यते । अगतिकगत्या कथनम् एतत् ।

विभक्त्यादयः

६१. **उदुपसर्गपूर्वकस्य तरणार्थकस्य तृधातोः** क्तप्रत्यये तीर्णः इति रूपम् ।

'उदुपसर्गपूर्वकात् तरणार्थकात् तृधातोः' इति पञ्चम्यन्तं रूपम् एव प्रयोक्तव्यम् । प्रत्ययः यस्मात् विधीयते, तस्मात् पञ्चमी स्यात्, न तु षष्ठी । प्रत्ययः सदापि परः एव भवति । यदा षष्ठी प्रयुज्यते, तदा षष्ठ्यन्तस्य 'स्थाने' इत्यर्थः सिद्ध्यति । तस्मात् धातोः स्थाने एव प्रत्ययः स्यात् । (तन्नाम धातुम् अपनीय प्रत्ययः तिष्ठेत् ।) स च आशयः अत्र न अभिप्रेतः । अतः षष्ठ्यन्तस्य प्रयोगः अनुचितः । पञ्चम्यन्तानि पदानि एव प्रयोक्तव्यानि ।

अन्यानि उदाहरणानि यथा –

अशुद्धम्	शुद्धम्
अतः तस्य द्वितीया	अतः तस्मात् द्वितीया
तस्य तव्यत् प्रत्ययः कर्मार्थे	तस्मात् तव्यत्-प्रत्ययः कर्मार्थे ।
यत्-प्रत्ययः अजन्तस्य विहितः	यत्-प्रत्ययः अजन्तात् विहितः ।
तस्य चतुर्थी विहिता	तस्मात् चतुर्थी विहिता ।

विभक्त्यादयः

६२. ‘अहं गन्तव्यम्’ इत्यत्र ‘मया’ इति **तृतीया प्रयोक्तव्या** ।

‘मया इति **तृतीयान्तं प्रयोक्तव्यम्**’ इति आनुपूर्वी उचिता ।

अत्र ‘मया’ इत्येतत् एव विभक्तिरूपं न । ‘टा; इति विभक्तिप्रत्ययः । ‘मया’इत्येतत् विभक्तिप्रत्ययान्तं रूपम् । अतः ‘मया’ इत्येतत् तृतीयान्तं भवति, न तु तृतीया । तस्मात् ‘तृतीयान्तं प्रयोक्तव्यम् इति कथनं युक्तं भवति । अन्यानि उदाहरणानि यथा –

अशुद्धम्	शुद्धम्
तेन इति तृतीया साध्वी	तेन इति तृतीयान्तं साधु ।
एकवचनप्रयोगः न दोषाय	एकवचनान्तः प्रयोगः न दोषाय
द्वितीये वाक्ये एकवचनं प्रयुक्तम्	द्वितीये वाक्ये एकवचनान्तं प्रयुक्तम् ।
एकवचनप्रयोगः युज्यते	एकवचनान्तः प्रयोगः युज्यते ।

विभक्त्यादयः

६३. तस्मै क्षीरं **दीर्घचषके** ददातु ।

'दीर्घचषके' इति प्रयोगः अस्थाने । '**दीर्घचषकेण**' इति प्रयोक्तव्यम् ।

दानक्रियायां चषकः भवति साधनम् । अतः साधनार्थकस्य तृतीया स्यात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण । सप्तमी तु अस्थाने ।

प्रादेशिकभाषायां एतादृशाः प्रयोगाः क्रियन्ते । तान् अनुकुर्वद्भिः कैश्चित् संस्कृते अपि तादृशः प्रयोगः क्रियते भ्रान्तिवशात् ।

विभक्त्यादयः

६४. **सेनानिना शत्रवः धैर्येण सम्मुखीकृताः ।**

‘सेनानिना’ इति अपशब्दः, **‘सेनान्या’** इति प्रयोक्तव्यम् ।

‘सेनानीः’ नाम सेनानायकः । सेनानीशब्दः ईकारान्तः पुल्लिङ्गः । सः इन्नन्तः इकारान्तः वा न । ‘सेनान्या’ इत्यत्र ‘एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य(६.४.८२)’ इति सूत्रेण यण् । घिसंज्ञाभावात् न ‘ना’देशः । आपाततः दर्शनात् सेनानीशब्दः भ्रमं जनयति एव । अतः प्रथमाबहुवचनान्त-द्वितीयैकवचनान्तादीनां (सेनान्यः, सेनान्यं, सेनान्ये, सेनान्याम् इत्यादीनां विषये) रूपाणां विषये विशेषावधानं भवेत् । शब्दरूपावल्यादिषु तस्य रूपाणां दर्शनं वरम् । एवमेव ग्रामणीशब्दविषयेऽपि ।

विभक्त्यादयः

६५. वर्गाधिकारी **शिक्षार्थीन्** उद्बोधितवान् ।

'शिक्षार्थीन्' इति अपशब्दः । **शिक्षार्थिनः** इति प्रयोक्तव्यम् ।

'शिक्षार्थि'शब्दः नकारान्तः । अगन्तत्वाभावात् न पूर्वसवर्णदीर्घः 'प्रथमयोः.... (६.१.१०२) इति सूत्रेण । 'पूर्वसवर्ण'दीर्घाभावात् 'तस्माच्छसो नः पुंसि'(६.१.१०३) इति सूत्रेण शसः सकारस्य नकारः अपि न ।

QUESTIONS/DOUBTS?

Email us @

sanskritfromhome@vyomalabs.in

For downloading course-materials, login @ www.sanskritfromhome.in

Subscribe to our youtube channel @ vyoma-samskrta-pathasala

Buy our Samskrita-learning products @ www.digitalsanskritguru.com

Support our cause for Samskrita-Samskriti @ www.vyomalabs.in

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥

Saṃskṛtam • Value Education • Technology

© All the content in this presentation is the intellectual property of Vyoma Linguistic Labs Foundation.
All materials shared in our website are purely for the purpose of personal study.
Replication/reuse in any form without written permission from the organisation is prohibited.